

ISMERETELMÉLET, NYELVKRITIKA ÉS INTÉZMÉNY AZ ESSZÉBEN

Anikó KURUCZ¹

ABSTRACT

This paper attempts to show to what extent the essay which is situated between literature and philosophy, art and conceptual thought. It is a genre that is difficult to categorise, because the philosophical and poetic presence simultaneously organizes this special speech mode. I would like to present Lukács's and Adorno's interpretations of the essay in order to demonstrate how these authors characterized this form. Both of them emphasized the fragmentary and particularistic character of the essay. This article deals with various understandings of the essay and attempts to delineate theoretical, rhetorical, epistemological aspects/features of this genre as a non-systematic way of writing, and outlines how the interpretation tradition has approached this genre spanning over disciplines.

KEYWORDS

essay, essayistic writing, non-systematic way, György Lukács, T.W. Adorno, fragmentarity

BEVEZETÉS

Nem véletlen, hogy a posztmodern episztémé újból és újból rákérdez az esszé-megnyilatkozás mibenlétére, hiszen a kanonikus pozíciókat érvénytelenítő szemléletmód ismeretkritikai rokonságot mutat a detronizáló esszével. Az esszé köztes létmódjára alapozó definíciók számbavétele során azonban adódhat a kérdés: vajon e *köztesség* elegendő (egzakt) ismérvek vagy fókusznak bizonyul-e a kategorizálás számára? Körvonalaz-e ez valamilyen sajátosság nyelvi pozíciót, illetve a megszólalásnak kölcsönöz-e körülírható poétikát? Elkerülhető ugyan a diszkurzív számonkérés gyanúja (a „gyanú hermeneutikája”) – hiszen az esszében sokmindent és sokféleképpen „szabad” mondani – ugyanakkor megreked bizonyos általánosítások kiolvasásánál a szövegből. Az esszéről való metareflexiók részben szubjektum-és ismeretelméleti, részben nyelvi-retorikai szempontból tematizálják ezt a különleges beszédmodot. Tanulmányomban – többek között Lukács György és T. W. Adorno gondolatainak ismertetésén keresztül – az esszének e diskurzusbeli összetettségére szeretnék rámutatni.

Műfaj történeti előzmények

Az esszé definitív szándékokat „kikerülő” természetének meghatározásakor a műfaj történeti előzményeket (Montaigne, Bacon, Macaulay, az angol esszé stb.) rendszerint kivétel nélkül számba vevő, osztályozó-csoportosító vizsgálódások tézisszerű megállapításainak evidens részét képezi az esszétér *köztességének*, határokat egybemosó nyelvhasználatának és gondolatiságának felmutatása. Az ilyen típusú felmutatás apóriái azonban rendszerint elzárják az utat a termékeny továbbgondolás irányába. Egyrészt az esszé létmódját hagyományosan a műfajelméleti bizonytalanságban, határátlépésben megjelölő elemzés stabil műfaji állandókkal

¹ Kurucz Anikó, PhD, Selye János Egyetem, Komárom, email-cím: kuruczkovacsaniko@gmail.com

dolgozik – legalábbis a többi műfaj, illetve diskurzus tekintetében. A diskurzusok közötti demarkációs vonalakat, az elkülöníthetőség nyelvi ismérveit többé-kevésbé biztosnak tételezve az ilyen típusú vizsgálódás ugyanis az esszé számára tartja fenn a különleges köztes helyet – a *között* legalábbis mindig az instanciálishoz/szubsztanciálishoz képest nyeri el értelmét –, ugyanakkor számtalan nyelvkritikai meglátás fényében a diskurzusok vegytiszta függetlenségét állító analitikus elemzés illuzórikusnak bizonyul. A Derrida-Ricoeur-vitában éppen a filozófiai/spekulatív és a költői beszédmód különválaszthatóságának, a nyelv metaforikusságából, a tropologikus helyettesítések végtelen játékából is következő diskurzusbeli autonómiának kérdése tematizálódik. Habermas pedig a műfaji határok elmosódásának, valóság és fikció, s egyáltalán a tudományos, illetve az irodalmi terep megkülönböztethetlenségének, mint problémának felmerülését a tudatfilozófiának a nyelvi fordulat (linguistic turn) által előidézett térvesztéséből eredezteti. Tanulmányának első részében Habermas összefoglalja azokat a bölseleti eredőjű, főként azonban irodalomtudományos koncepciókat, amelyek felszámolják a karteziánus cogito-t, illetve a transzcendentális szubjektivitást, s helyébe a beszédteljesítményt generáló, általános szabályrendszert (strukturális) vagy a nyelvi történetet, illetve a diskurzus eseményét helyezik (Foucault, posztstrukturális). A szubjektumfilozófia talajvesztése – mondja Habermas – törvényszerűen együtt jár minden egyéb valóságvonatkozás és referencia felszámolásával, így a megnyilatkozás-típusok biztos elhatárolhatóságának megkérdőjelezésével is. Habermas hosszan elemzi Calvino regényét (amint Jausz is kitüntetett figyelmet szentelt a *Ha egy téli éjszakán az utazó* c. műnek), hogy aztán – minden metareflexív prózapoétikai erényének méltatása ellenére – az irodalmi beszéd „mindennapok általi határoltóságára” mutasson rá. Így Habermas – természetesen elismerve az általában vett propozicionális kijelentés retorikusságát, mégis – a két diskurzus elkülönítését jelenti be, méghozzá az érvényességi hatókörök felállításának mentén és a kialakítható befogadói pozíciók fényében. Érvelésében ugyanis az irodalmi szöveg szerzője meg van fosztva illokúciós hatalmától, mert a modell vagy minta, amit bármilyen prózai fikció közvetít olvasója számára, nem bír a világra vonatkozás imperatívuszával. Az irodalmi/fikciós alkotással való találkozás applikatív mozzanatából egyértelműen kizárja a praxis poézisz-jellegét. A tudományos szerző, illetve az irodalmi szerző auktorialis pozíciója a hatókörökben különül el egymástól, mondja, hiszen a tudományos szöveg esetében „*az érvényesség igénye nem szakad meg ott, ahol a szöveg véget ér*, és nem menti föl az olvasót a szövegben megfogalmazott érvényességigények címettségének szerepe alól.” [Kiem. az eredetiben]. A habermasi tézist megcáfoló szemlélet számtalan forrása, illetve variánsa idézhető lenne itt, amelyek abban bizonyosan találkoznak, hogy határozottan állítják: az esztétikai szöveg – egyébként Habermas által is elismert – világföltáró képessége, a meg nem élt potencialitások színrevitele és számbavétele nemcsak teoretikus és absztrakt következményekkel bír.

Retorikai és ontológiai dilemmák az esszében

Az esszéről való beszédben elkülönülni látszanak a nyelvhasználat, illetve a szubjektivitás felől közelítő elgondolások, pontosabban a szubjektivitást ismeretelméleti-ontológiai kérdéskörben taglaló elmélet mellett a szubjektivitás nyelvileg reflektált szemlélete tematizálódik, valamint (mintegy harmadik típusú értelmezői formaként) az esszét a társadalmi-intézményes kapcsolásformaként értő konklúziók, melyeket jól példáznak az utóbbi évtizedekben megrendezett hazai esszékonferenciák által felvetett problémakörök.

A textuális jellegű (posztstrukturális) vizsgálódás szükségszerűen a retorikai olvasás dimenziójában vizsgálja a szövegbeli én, így az esszésubjektum létesülésének tropikus mozgásait. Az ily módon belátott retorikai megalkotottság az esszében (is) a megszólaló összetettségére, azonosításának nehézségeire és ellenőrizhetetlenségére mutat rá. Radnóti Sándor a Műút esszékonferenciáján elhangzott előadásában azonban nyilvánvalóan nem ebben

az értelemben közelít az esszéhez, hiszen az esszészzerű nyelvhasználatot egyértelműen elkülöníthetőnek ítéli klasszikus retorikai ismérvek alapján. A retorikus megszólalást, a meggyőzésnek érvényt szerző hangnemet az esszének tulajdonítja szemben a tudományos beszéd *antiretorikus* tendenciáival, s ennek megfelelően az esszét szofisztikától átjárt megszólalásnak tekinti:

[...] a tudományos közlemény módszerei, absztrakciós szintjei, a bizonyosságra törekvés típusai intézményesen adottak, akkor is, ha a paradigmaváltások, az érdeklődési területek változásai időről időre fellazítják, hogy aztán újra megszilárduljanak. A tudományos értelemben *föltárt* és *tanított* igazsággal szemben az esszé *keresi* az igazságot, amelyről szerzőjének önmagát és a közönséget is *meg kell győznie*. [Kiem. az eredetiben].

A meghatározás több szakaszát is érdemes közelebbről szemügyre venni: méghozzá a retorikusság és az igazságkeresés kritériumait. Amennyiben az ókori, meggyőzés és ékesszólás értelmében felelevenített retorikusság – s feltehetően erre gondol Radnóti – a gondolatmenet következetes, koherens végigvitelét jelenti a lehetséges nyilvánosság, feltételezett publikum előzetes ítéleteit felülírandó vagy megújítandó szándékkal, akkor a tudományos diskurzusnak ez éppúgy része, mint az esszének. A tudományos publikáció, illetve előadás rangjára igényt tartó megszólalásmód kijelöli a kutatás elméleti keretrendszerét, azaz a választás műveletsora más teoretikus pozícióktól való elhatárolással együtt megy végbe, így a vizsgálandó dolog strukturalista jellegű szétdarabolása és új módon történő elrendezése vagy a különböző teoretikus útvonalak kombinatorikus alkalmazása nem nélkülözheti az argumentatív jelleget. Ebben az értelemben a retorikusság megléte vagy hiánya nem lehet egzakt kritériuma a tudományos értekezés és az esszé elhatárolásának.

Másfelől, ha a nyelvnek a de Man-i értelemben vett retorikusságára (retorikai-figuratív potenciáljára) gondolunk, akkor az eleve lehetetlenné teszi a kétfajta diskurzus módszeres elkülönítését. A nyelv általi közvetítettségnek, a jelentés uralhatatlanságának a nyelv tropologikusságából következő felismerése, s ebből adódóan a módszeres elkülönítés igényének felfüggesztése nem hagyható figyelmen kívül, de nyilvánvalóan mégsem válhat végső instanciává. A referencialitás és a figuralitás oszcillációjában az önfelszámolás műveletének fenyegetettségében az igazságról való beszéd történelmi avagy allegorizáló-ironikus olvasata jelenik meg. Tulajdonképpen a filozófiai szöveg igazságigényének tropologikus előállítottságáról, az episztemológia nyelvkritikai befolyásoltságáról van itt szó. Amint Dobos István kifejezetten az esszével kapcsolatban megjegyzi:

A trópusok rendszere ugyanis véletlenszerű létesülések működése. Az esszé én-alakzatait illetően ez azt jelentheti számunkra, hogy az antropomorfizmuson alapuló elbeszélői hang nem képes az azonosítás performatív műveletével megszilárdítani azt a rendszert, amely a textuális én-alakzatok létesülését és leépülését működteti.

A második típusú beszédbe, tehát a szubjektivitás/az esszészubjektum ismeretelméleti pozíciójának tanulmányozására kiváló példa Margittai Gábor szövege. *Egy árnyékműfaj anatómiája* c. tanulmányában elsősorban a babitsi esszészövegek törésein és struktúráin keresztül vet számot az esszé műfaji karakterisztikumának sajátosságaival, így a részletes, feltáró anatómia a poétikai autonómia lehetőségességre kérdez rá, elsősorban ismeretelméleti-történeti vonatkozásban. Az esszé „ősfenomenjának” tekintett Montaigne-i megszólalásnak és a két világháború közötti nyugatos esszé hagyománynak a történeti szituáltságát rokonítva Margittai Gábor „korfordulós válságműfajként” határozza meg az esszét. Olyan diskurzusként, mely az episztemológiai és történelmi vákuumban alkalmat és teret szolgáltat az esszészubjektum számára egy, a válságon kívüli pozíció metafizikai-történeti rehabilitására. Ennek a metafizikai-történeti perspektívának a megnyitása egy eszkatológiai-apokaliptikus színezetű mitizálódási folyamatban valósul meg. Elsősorban Babits műfajváltozatait, esszéformációit vizsgálva jut arra a következtetésre a tanulmány szerzője, hogy tehát az

ismeretelméleti-történeti válságtól nem függetlenül az esszésubjektum létmódja, azaz a megszólalás érvényességi köre is bizonytalanná válik, ugyanakkor a szubjektivitás mitikus kiterjesztése – a különféle esszévariációk által felkínált *szereplehetőségek* (próféta, vátesz, költő stb.) közvetítésén keresztül – garantálja mégis vagy legalábbis nyitja meg ezt a rehabilitációt, amely egyúttal egy ellenpont kiépítését is szolgálná. Értelmezésében így a mitizálódó szubjektum reflexivitása teremtené meg a kívülállás és rálátás horizontját. Összességében tehát a krizeológiai vonatkozási mező keretezi az archaizáló, totalizáló, platonizáló (monista) szubjektumot és annak *beszédmódját*. Ennek megfelelően vagy ebből következően a történeti szituáció diktálta agitatív, de mindenképpen etikai-morális humánperspektíva szolgálatában teremődik a megnyilatkozás.

A platonizáló esszésubjektum és az archaikus totalitásigény mellett az esszében azonban éppúgy jelen van a modernitás *tört* énje. A műfajt konstituáló személyesség ontológiai vonatkozásai így egyszerre artikulálódnak a töredékesség és a létteljesség dimenzióiban. Ezek a szubjektumelméleti közelítések egyidejűleg mutatnak rá arra a *mit tudom én?* típusú Montaigne-i alapállásra, amely a kérdező-reflektáló alanyiség tapasztalatainak heterogenitását és ellentmondásosságát nem vezeti vissza egy jól strukturált, origószerű cogito-ba vagy oldja fel egy holisztikus metafizikai modellben, azaz a modernitás fragmentáris, tört énjét nem a hiánytalan egyberendezés, hanem a kérdésben tartás és kételkedés műveletei konstruálják.

Ennek a hipertrofikus (felduzzasztott), a romantika zseni-esztétikájától sem mentes szolipszista énnel vagy éppen a fragmentáris, tört szubjektumnak esszébeli funkcionalitásra, e látszólag ellentétes funkciók motivált együttműködésére mutat rá Margittai Gábor akkor, amikor az ontológiai differencia megteremtésének képességét egy platonikus-idealizáló, reintegratív szemlélet szükséges előlépésének tekinti. Gondolatmenetében ugyanis az esszé a különbségekre rávilágítva, a korábban tagolatlanak hitt tárgy akár ellentmondásos pólusait teszi kitapinthatóvá, s ezáltal érzékelhetővé a létezőt. Az ily módon differenciált létezők aztán az esszéirő „közreműködésével”, szinoptikus egybelátásával egy sajátos reunióban a létezés archaikus-totalizáló modelljében oldódnak fel. Érdekes, hogy a tanulmány szerző kísérletező gondolatfutamában éppen azok a bölcséleti fogalmak lesznek egymás biztosítékai, amelyek például a heideggeri gondolkodásban egymás koncepciózus ellehetetlenítői (destrukciói), abban az értelemben, hogy Heidegger éppen az ontológiai differenciát kéri számon a platóni metafizikától.

A metaesszé leg többje reflektál az esszé „válogató” és lezáratlan eljárásaira, *kommentár-jellegére* is. Ez a metafíloológiai kérdésfeltevésre is alkalmas aspektus már formai-diszkurzív szempontokat igénybevevő tárgyalási módokat hangosít fel, amely a műfaj funkcionalitásában a hierarchikus elrendezés, illetve strukturálás helyett a laterális jelentésképzés potenciájára, mellérendelő szerkezeteire hívja fel a figyelmet. Foucault *A diszkurzus rendje* c. írásában a diskurzusok termelését ellenőrző, osztályozó, válogató eljárások között megnevez külsőket (a *mit szabad mondani?* tilalmát; a józan ész és az örület megkülönböztetésének előírását; illetve az igazságvágyat, mint „a tudásvágyunkat, tudni akarásunkat (volonté de savoir) szabályozó megosztási típust”), valamint belső korlátozó elveket: a *szertőt*, a *diszciplínát* és a *kommentárt*. Mindhárom egy sajátos identikus létet körvonalaz: a szerző az azonosíthatóság, az origószerű eredet, a csoportosítás gyűjtőhelyeként, a diszciplína az új tudás megalkotásának és kijelentéseinek érvényt szabó közegeként működik. A kommentár identitást létrehozó működését pedig az ismétlés, az azonosat újra felmondó, valamint az ismertről mégis valami újat feltáró megnyilatkozás játékaként írja le. Foucault nem hierarchizálja a teremtő/alkotó diskurzus és a magyarázó-kommentáló diskurzus viszonyát (előrejelezve ezzel a metafíloológiai vizsgálódásnak főszöveg és kommentár kapcsolatát új módon kondicionáló szempontrendszerét), hanem hangsúlyozza az esetleges hangsúlyeltolódást, adott esetben éppen a kommentár javára. Az esszé kommentár, illetve hozzászólás-

jellege a gondolkodási útvonalak vagy éppen impressziók redukciója helyett fenntart(hat)ja az oppozíciók inspiráló feszültségét.

A szubjektivitás, a szubjektum-paradigma felől alapozó esszé-elgondolások általában érintik a reflexivitásnak, az önsokszorozó reflexiónak és tárgyának, a szubjektum-objektum paradigmának, az alanyiságnak a problémakörét, s így az esszét ilyen vonatkozásban tematizáló elméletek terminológiájának szerves része a műfaj dialogikus és dialektikus karakterének, dilemma-érzékenységének felmutatása vagy éppen ellenkezőleg: jelen vannak az esszé szövegterében a mást, az alteritást számonkérő, a párbeszédet hiányoló, az ex cathedra-kinyilatkoztató, apodiktikus hangnemet bíráló állásfoglalások.

Kérdéses azonban, hogy a léttapasztalatnak a világ redukálhatatlan, illetve anticipálhatatlan heterogenitásából is adódó töredékességével és kimeríthetlenségével szembesülő szubjektum mediális (nyelvi) feltételezettsége mennyire reflektált ezekben az elméletekben. Az episztemológiai deficit nyelvkritikai aspektusa jelentkezik itt. Azok a szövegek, amelyek az igen gyakran próteuszinak nevezett műfaj sematikus meghatározási kísérleteit érvényteleníteni – de mindenesetre felülbírálni – kívánják, igen gyakran nem kérdeznak rá a szubjektum nyelvi működésmódjára.

Ugyanakkor megidéződik ebben a kontextusban (Margittai Gábor tanulmányában csakúgy, mint az alább tárgyalandó Lukács és Adorno gondolatmenetében) két olyan szempont is, amely az esszé-architektúrának a szokásos negatív meghatározásai mellett ráirányítják a figyelmet egyéb sajátosságaira. A tudásformák, a tudásmodellek közötti közvetítésről s az ezzel összefüggő intézményi szempontokról, illetve a kultúra önszemléletéről van szó. A *via negativa*, azaz a műfaj „cseppfolyósságát”, alaktalanságát kiemelő elemzések (tehát a *mi nem az esszé?* típusú kérdések felől közelítő elgondolások) retorikája ugyanis nem hagyja érintetlenül a közvetítésnek ezeket a módjait. Az esszét a köztes létmódra redukáló definíciók elmosódó körvonalakkal egyvalaminek mégis a bizonyosság értékét tulajdonítják, hiszen a legtöbb esetben – amint fentebb is utaltunk rá – a tudományos értekezés beszédmódjához képest határolódik el az esszé nyelvi tere. Azt is mondhatnánk, hogy az esszé – bizonytalan, de mégis érzékelt – heterotópiájának egyik konstans vonása így a relacionális kapcsolatból (az összehasonlításból) kinyert értelem. Természetesen nem egy kompetitív viszonyról, egymást kijátszani törekvő diskurzusok hatalmi harcáról van szó, hanem a világ megragadásának és közvetítésének különböző módjairól.

Montaigne és Descartes, az újkori gondolkodás kezdeteinél az *esszé* és a *módszer* reprezentánsaiként tűnnek fel. Míg Radnóti a két attitűd elvi szembeállításában a személyes, belső tapasztalatot közreadó esszétér és a módszeres analízisen alapuló tudományos értekezés alapvetően különböző tereumát jelöli ki, addig Margittai Gábor értelmezése szerint a karteziánus cogito szkepszisében a *módszerhez* hozzárendelődik az *esszé* „mit tudom én?” típusú, relativáló, alternatívákat felmutató eljárásmodja, így tulajdonképpen a modernitás paradigmájában, a felvilágosodás tervezetében ezek *egyaránt* a bizonyosra vehető tudás megkérdőjelezői.

Tudásformák, tudásmodellek a diskurzus(ok)ban

Max Weber Lukácshoz írott levelét Radnóti Sándor a miskolci, Műút által rendezett esszékonferencián, Vajda Mihály pedig a Debreceni Irodalmi Napokon idézte.

Hogy őszinte legyek, egy valamit még el kell mondanom. Egy igen jó barátjának – nos, legyen: Lasknak – az volt az álláspontja: Ön született esszéista, nem fog megmaradni a rendszeres (céhes) munkánál; ezért nem szabadna habilitálnia. Mert az esszéista bizonyára hajszálnyival sem kevesebb, mint a céhes rendszerező – alkalmasint éppen az ellenkezője áll! De nem való az egyetemre.

Az idézett levélrészlet körvonalazza, vagy legalábbis sejteti a céhes, akadémiai tudomány és az önreflexív, saját tapasztalatot tárggyá tevő, a gondolkodás folyamatáról számot adó esszé

intézmény által (is) szentesített különbségeit, illetve a tudományos beszédmód intézményi elvárásrendszerének implicit előfeltevéseit. Az intézmény és a beszédmód diskurzusanalitikai összefüggésének megállapítása mellett szembeűnő tehát a kutatás beszédformáinak radikális szembeállítása. Balassa Péter viszont a Debreceni Irodalmi Napok esszé-tanácskozásán elhangzott előadásában egy olyan, az esszédiskurzust, illetve az abban rejlő innovatív energiát affirmáló pozíciót körvonalaz, a kritikai értelmiség sajátos – persze nem egyetlen – szövegalkotó magatartását, amely ellenáll a tudományos vs. tudománytalan rivalizáló programjai szerinti klasszifikációnak. Balassa Péter így elhatárolódik minden olyan elképzeléstől, mely egymás ellen játsza ki a két diskurzust, vagy egyiket a másik javára ignorálja, tehát attól, amely az esszét alkalmi, impresszionisztikus, szubjektívizáló és tudománytalan beszédmódnak tartja szemben a tudományos diskurzus egzakt nyelvhasználatával, ugyanakkor attól is, mely az esszéista megszólalásban valamilyen hitelesebb vagy igazibb tudás hordozóját, képviselőjét érzékeli. Hangsúlyozza tehát, hogy korántsem tudományos és nem-tudományos sematikus vagy kissé mesterségesen generált ellentétéről, hanem kétfajta tudásmodellről, „az európai tudásfajták diverzitásának belső, korrelátumot alkotó vitájáról” van szó. Ebben az értelemben a tudásfajták agonális és antagonisztikus, hierarchizáló elrendezése helyett sokkal inkább egy mellérendelő típusú gondolkodásra hív. Ennek illusztrálására egyik példaként éppen Kerényi Károlyt és Hamvas Bélát említi, azaz a kor tudományos esszéisztikájának és nem-tudományos esszéprójájának korrelatív „együttállását”, mondván, hogy a klaszika-filológiai olvasat mellett a hamvasi megszólalás éppen olyan önérvennyel bír, hiszen „mégis csak valamilyen tudást közvetít, az antikvitás és a mediterrán kultúra poetizált megérzékítésének irodalmi formáját.” (Feltehetően itt az *Arkhai*, illetve *A babérligetkönyv* esszéire gondol elsősorban Balassa).

Ezen a ponton a Balassa-szöveg Nietzsche nyelv-és tudománykritikájában, tehát a tropikus helyettesítésekből következő „eltolósos-maszkos játékban” nem a destruálás önfelszámoló műveleteit azonosítja, hanem a nyelv és az emberi sors természetének felismerését. A nyelv megelőzhetetlen figurativitásának belátása s az ebből származó megismerés-kritika (tehát, hogy a tropológiai modell, nem pedig valamilyen igazság-instancia irányítja az episztomológiai tájékozódást is) egyik legfontosabb vonatkozó szöveghelye – bár Balassa Péter konkrétan nem idézi – természetesen *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* c. munkája. „Nietzsche radikális kritikája saját utópikus radikalizmusának a kritikáját is esszéizálja, vagyis [...] önmagát is egy örök, konstruáló és teremtődő alakváltoztatás helyettesítő játékaként, antropomorfizációként kísérletezi ki.” S ehhez hozzáteszi Balassa, hogy Nietzsche vagy akár a kései Derrida esszéiben is tulajdonképpen közeget teremtődik az *emberinek* („a túlságosan emberinek”) ehhez az ironikus önszemléletéhez. Azaz:

[...] nyelvi teret képezni [...] az építmény jelleg vagyis az emberi kifejezés helyettesítő játékainak, konstruktumainak láthatóvá tételéhez nem azonos valamilyen célhoz érés, amelyben elérhetnők a tiszta, az egzakt vagy a hiperautentikus, lezáró (értsd: megsemmisítő) stádiumot, akár pozitív, akár negatív ellenajánlatként annak, amit leleplezünk és feltárunk.

Lukács és Adorno az esszéről

Lukács György *Levél a kísérletről* c. levele, metaesszéje a műfaj klasszifikáló jellegű meghatározásainak puszta visszamondása helyett alapvetőnek tartja azt az aspektust, amely a művészettől való elhatárolásában döntőnek bizonyul. Bár Adorno esszé-tanulmányában több pontban is kapcsolódik a lukácsi gondolatokhoz, tételesen mégis elutasítja Lukácsnak azt a meglátását, mely az esszét művészi formaként azonosítja. Valóban, a lukácsi érvelés a művészethez tartozónak itéli az esszét, de ezt követően azonnal hangsúlyozza is, hogy az esszé diszciplináris izolálásához, függetlenítéséhez teoretikus kiindulópontként hivatkozik a

művészivel való közösségére, a *formába-öntés* aktusára, és éppen az itt mutatkozó különbségek lesznek értelemképzők az esszé specifikusságának megmutatásában.

Adorno érvelésének is részét képezi az izolációs kísérlet – vagy úgy is mondhatnánk – a *kísérletnek* tekintett esszé izolációja, különválasztása a tudománytól és a művésztől egyaránt. Az adorno argumentáció az esszé tudománnyal szembeni pozicionáltságából kiindulva teleológiájuk eltéréseben is radikalizálja a szemléletbeli különbséget. Lukács az esszét kritikának is nevezve – sőt e két kifejezést szinonimaként is használva – e műfajt olyan írásként gondolja el, amely a kulturálisan preformáltról, a kultúra artefaktumairól beszél, s a poézis teremtő intenciójával szemben *újra elrendez*. Ez az *újra elrendezés* garantálja nemcsak a másként látást, hanem a már létező szóra bírásának megelevenítő beszédét.

[...] a kritika a már megformáltról vagy legalábbis a már egyszer valahol létezettről beszél, és lényegéhez tartozik, hogy nem új dolgokat teremt az üres semmiből, hanem csak újra elrendez egy már egyszer valahol elevenet. És mert csak elrendezi azt, és nem újat alkot formátlan nyersanyagból, azért van kötve hozzá, kénytelen mindig az „igazat” mondani róla, kifejezést keresni annak lényege számára.

Az igazság szó idézőjelben szerepeltetése a gondolatmenet következő részében világossá teszi, hogy nem valóságvonatkozást, referenciális megfelelést kér számon a kritikától. A kritika igazság-paradoxonát a kép-paradoxonhoz hasonlítja, a tájkép vagy az arckép élet-szuggesztíója által keltett hasonlóság-érzet nem az eredeti és másolat viszonyát modellező tudomásulvétel vagy igazolás a befogadásban, hanem lukácsi szóval „az élőség” felmutatása.

Mert ha előttünk is áll az az ember, akihez egy kép «hasonlít» vagy «nem hasonlít», nem absztrakció-e bármely pillanataról vagy bármely kifejezéséről azt mondani: ez ő? És ha ezer pillanatát láttuk is már, mit tudhatunk azokról a pillanatokról, amikor nem láttuk őt, és mit tudhatunk az ismert pillanatok belső fényeiről és másokba vetett reflexeiről? Látod, ilyen hasonlóságnak érzem a kísérletek «igazságát».

A kritikus/esszéíró által így felmutatott elevenség azonban nem kitüntetett más elevenséghez képest. A korai Lukács gondolataiban az a művészet-metafizika alapozódik meg, amelyet később Heidegger is kifejt *A műalkotás eredete* c. művében a műalkotás alétheia-szerű jellegével kapcsolatban. A következő idézet pedig ha közvetlen nem is a történetírás fikcióképző jellegét, de a múlt számbavételének kiiktathatatlan hermeneutikai aspektusát állítja:

Adatok mindig vannak, és mindig bennük van minden, de minden időnek más görögök kellene, és más középkor, és más reneszánsz. És minden igazi idő megteremti őket magának, és minden újonnan látás újonnan teremtés [...].

Adorno sokak által hivatkozott metaesszéjében az esszé „önértékét” elsősorban a tudománnyal való identikus szembeállításából nyeri el. Az esszét körülíró beszédmód így bármily körültekintő, sokoldalúan reflektált legyen is, az esszépotenciált értékelő kritikai attitűd Vári György szerint a másik oldalon egy sematikus tudományképet eredményez, amint Radnóti Sándor is túlhajtott tudománykritikát fedez fel az adorno gondolatfutamokban. Adorno egyik „paragrafusa” szerint az esszé-diskurzus tulajdonképpen nem más, mint Descartes *Értekezés a módszerről* c. művében felállított négy szabály antitézise. A négy, egymással összefüggő, egymásból levezethető szabály a tudomány ún. módszereszményét, a szellemi produktum hozzáférhetőségének, illetve feltárásának axiomatikus eljárásait rögzíti. Ennek megfelelően Adorno érvelésében a definiálás művelete, a definiálással előállított fogalom általánosító jellege, az induktív vagy deduktív irányú levezettség, az analízis módszeres és következetes eljárásrendje a tudomány azon implicit előfeltevésein alapul, amely egyfelől az így elérhető *egész* és *teljes* képzetével szolgál, másfelől az *ordo idearum* és az *ordo rerum*, tehát a fogalmak rendje és a dolgok rendje között közvetlen átjárhatóságot, lefordíthatóságot tételez. A létstruktúra és a fogalmi struktúra közötti közvetítettség kiiktatásával, s így a közvetlenség illúziójával ebben az értelemben a totalizálás eszményét – szokatlan vagy provokatív módon –

éppen a tudomány tervezetéhez köti Adorno. A specializált részterületek működési elveként a modellezést, a jól strukturált rendbe való sorolást, majd az utólagos differenciálást, tehát az általában vett *tudományos eljárást* szinte az azonosságot analogikus úton előállító *metafizikai gyakorlat* ideáltipikus esetének tekinti, szemben az esszével, ahol a differenciáltság, a tárgy meg nem szüntethető antagonizmusa és ellentmondásossága kezdettől a dolog természetéhez tartozó, s ezt az esszé nem akarja dialektikusan feloldani vagy megsemmisíteni.

Az esszé jellemzésekor felsorakoztatott ismérvek, mint a véleményékküliség és állásponttalanság, a rendszerkritika, a relativizálás és módszernékküliség, a diszkontinuitás, a *nem-azonosság* tudata az esszéteret fogalmak alkalmi konfigurációjaként, a nem általánosítható és nem falszifikálható szinguláris tapasztalat színhelyeként jelöli ki. Ez a topográfiai modell egy szótár-hasonlattal az esszé fogalmát a nyelv szavához hasonlítja. Az idegen ország idegen nyelven a jelentések nem a szótárból kiolvasott – még ha többjelentésűségében tudatosított is – szavak elemi „összeadódásaként” állnak elő, hanem a nyelv élő kontextusa által dinamizálódó és aktualizálódó értelemként. A jelentésgazdagság kibontakoztatásának letéteményese az alkalmi határokat mozgó és újraíró kontextus. Ez az analógia az adornói értelmezésben a tudomány definíció által előállított statikus fogalmát a szótár önmagában steril szavához hasonlítja, s ezzel szemben az esszé által színre vitt fogalmat, a szőnyegszerűen összeszövődő mozzanatok komplexitását mobilitásként határozza meg.

Ez a mozgás egy erőter; az esszé szemlélete szerint pedig minden szellemi alkotásnak erőterré kell válnia.

Az önmagát a keletkező szellemi tapasztalat színhelyeként artikuláló gondolkodás a tárgya ennek az esszévilágnak. Ebből következik természetesen az én-tematika cirkulálása is: közvetetten, a kulturálisan már előzőleg megformálton, tehát a kész kulturális produktumon keresztül is újra és újra megvilágítódik az inszcenizált szubjektum. A lukácsi gondolatmenet ebben a vonatkozásban közvetlenül folytató adornói a kulturálisan adottat emeli az esszé mindenkoros témájává (Radnóti Sándor szerint ebben rejlik a műfaj állandó hermeneutikai aspektusa.)

Lukács a *kép-teremtés* és a *jelentőség-adás* principiális különválasztásában jelöli ki a művészet és az esszé/kritika különbségét. Az esszé teoretikus műveleteként értett *jelentőség-adás* aktusától Lukács megvonja a teremtés princípiumát, s az újra elrendezésben leli fel az esszé szemléletbeli specifikumát. Minden bizonnyal egy hermeneutikai irányultságú, befogadás-elméleteken edzett kritikai észrevétel vitatja ezt a lukácsi meglátást, azaz az újra elrendezés „teremtés-hiányát”, pontosabban nem vitatja el az újra elrendezés alkotó potenciálját.

Mindenesetre a lukácsi-adornói elgondolás közvetetten a kultúra tematizálását és elbeszélhetőségét, a kultúra önszemléletét is tárgyává teszi. A kultúra önreflexív szemléletének sajátos diszkurzív közegeként értett esszé így egy kulturális közösség önfelépítő és önértő tájékozódási terepeként, értékszemléletének és ízlésítéleteinek egyszerre reprezentánsaként és alakítójaként meghatározott.

ÖSSZEFOGLALÁS

Láthatjuk, hogy az esszéirodalom különböző, történeti változataiban éppúgy találkozhatunk az apodiktikus hang rendszerépítő hajlamával, mint azzal a típusú megszólalással, amely nem az igazság katalizátoraként vagy semleges mediátoraként tünteti fel magát. Az esszéről való gondolkodás visszatérő problémacentruma a tudásformák és a tudásmodellek érvényességi-, illetve hatókörének kijelölése a tudományos beszédmódtól elhatárolható (?), azzal részben érintkező esszé szövegterében. Pontosabban a határok fellazításával kísérletező közelítések

(lásd Balassa Péteré) nem valamiféle szubjektív, az önkényességben feloldódó és relativizáló *doxa* prioritását hangsúlyozzák az *episztémével* szemben, hanem a saját pozíciótól függetleníthetetlen, a megértés perspektivikusságára alapozó, s az életbeli gyakorlatra, a praxisra folyton visszakérdező megismerési mód legitimitását, a tudományos diskurzussal korreláló funkcionalitását.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Vö. DERRIDA, Jacques: *A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben*, ford. BOROS János–CSORDÁS Gábor–ORBÁN Jolán = THOMKA Beáta (szerk.), *Az irodalom elméletei V.*, Jelenkor, Pécs, 1997, 5-102. pp. ISBN 9636761175; RICOEUR, Paul: *A metafora és a filozófiai diskurzus*, ford. FÖLDES Györgyi = UŐ: *Az élő metafora*, Osiris, Budapest, 2006, 377–459. pp. ISBN 9633898846
- [2] HABERMAS, Jürgen: *Irodalom-e a filozófia és a tudomány?*, Ford. KIRÁLY Edit, Holmi, 1993/9, 1259-1270.pp. ISSN 0865-2864
- [3] Vö. „A lét házát elragadja az irányavesztett nyelváradat örvénye. Ez a radikális kontextualizmus egy folyékonyvá vált nyelvvel dolgozik, amely nem áll másból, csak az áram móduszából, s így minden világbeli mozgás e folyóból támad.” *Uo.* 1262.
- [4] *Uo.* 1269–1270.
- [5] Radnóti Sándor referátuma Műút-napok Esszékonferenciáján hangzott el 2010. szeptember 17-én. Az esszékonferencia teljes anyagát közölte a Műút = „*A szellem e kényesen őrzött nobilitása...*”, Műút, 2011/28, 74.p. (72–103.pp.) ISSN 1789-1965
- [6] Vö. DE MAN, Paul: *A trópusok retorikája*, ford. FOGARASI György = UŐ: *Az olvasás allegóriái*, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999, 142–162.pp. ISBN 9638580240
- [7] DOBOS István: *A hanglétesítés alakzatai. Szempontok XX. századi magyar szépírói esszék megközelítéséhez*, Alföld, 2002/2, 91-96.pp. ISSN 0401-3174
- [8] MARGITTAI Gábor: *Egy árnyékműfaj anatómiája. A teljességigény, a nyitottság és a szubjektivitás móduszai az esszében*, Jelenkor, 2000/5, 494–510.pp. ISSN 0447-6425
- [9] *Uo.* 495.
- [10] MARGITTAI, *I.m.*, 506.p.; 508.p.
- [11] KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés-avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?*, Irodalomtörténet, 2008/2, 211.p. (188–222.pp.) ISSN 0324-4970
- [12] FOUCAULT, Michel: *A diskurzus rendje*, ford. TÖRÖK Gábor, Holmi, 1991/7, 868–889.pp. ISSN 0865-2864
- [13] *Uo.* 871.p.
- [14] „Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőséget biztosít a primer szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható, sokféle vagy rejtett értelme, az egész neki tulajdonított hallgatag gazdagság. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe-bármilyen technikát alkalmaz is-, csak az, hogy *végre* elmondja, ami a *mélyben* már csöndesen megfogalmazódott. A kommentárnak-egy helyét állandóan változtató, ám állandóan érvényes paradoxon szerint-mindig első ízben kell elmondania azt, amit pedig elmondtak már, és szakadatlanul ismételnie kell, amit pedig még soha nem mondtak ki.” [Kiem. az eredetiben]. *Uo.* 874.p.
- [15] RADNÓTI, *I.m.*, 75.p.
- [16] MARGITTAI, *I.m.*, 497.p.
- [17] RADNÓTI, *I.m.*, 74.p.; Vajda Mihály is idézi ezt a levelet írásában = *Kísérlet a kísérletről*, Alföld, 2002/2, 96.p. ISSN 0401-3174

- [18] BALASSA Péter: *Für das Leben? Az esszéről*, Alföld, 2002/2, 27–32.pp. ISSN 0401-3174
- [19] *Uo.* 29.p.
- [20] *Uo.*
- [21] *Uo.* 31.p.
- [22] *Uo.* 31.p.
- [23] LUKÁCS György: *Levél a kísérletről* = https://www.balassikiado.hu/BB/NET/Lukacs/2_2.pdf. A közlés alapja: LUKÁCS György: *Ifjúkori művek* (1902–1918). Szerkesztette és a jegyzeteket készítette TÍMÁR Árpád, Magvető, Budapest, 1977, 304–321.pp. ISBN 963-270-617-X
- [24] ADORNO, Theodor W. : *Az esszé mint forma* = UŐ: *A művészet és a művészetek*, Válogatta és szerkesztette: ZOLTAI Dénes, ford. HEGYESSY Mária, Helikon Kiadó, Budapest, 1998, 30.p. (29–47.pp.) ISBN 963-208-529-9
- [25] LUKÁCS, *I.m.*
- [26] *Uo.*
- [27] *Uo.*
- [28] *Uo.*
- [29] Vári György hozzászólása a Műút-napok Esszékonferenciáján hangzott el = „*A szellem e kényesen őrzött nobilitása*”, *I.m.*,77.p. ISSN 1789-1965
- [30] RADNÓTI, *I.m.*,74.p.
- [31] ADORNO, *I.m.*, 39–40.pp.
- [32] *Uo.* 35.p.
- [33] *Uo.* 38.p.
- [34] *Uo.*
- [35] RADNÓTI *I.m.*, 75.p.
- [36] LUKÁCS, *I.m.*